

Projekt *Tefsir* – wydanie krytyczne XVI-wiecznego przekładu Koranu na język polski

The *Tefsir* Project – critical edition of the 16th century

Polish translation of Koran

Joanna Kulwicka-Kamińska

abigail@umk.pl

Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Dr hab. nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, kierownik Zakładu Historii Języka Polskiego, Centrum Badań Kitabistycznych i Podyplomowego Studium Logopedii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; prace badawcze: językoznawstwo diachroniczne i kontrastywne (historia języka polskiego, w tym staro- i średniopolski system fleksyjny oraz słowiańsko-orientalne relacje językowe, m.in. zapożyczenia do polszczyzny z języków: arabskiego, tureckiego, perskiego, a ponadto teolingwistyka, kitabistyka), translatoryka; autorka kilku książek oraz ponad 100 artykułów naukowych i popularnonaukowych.

Na świecie prowadzone są badania nad literaturą typu *aljamiado* (z arab. *al-ağamiyya* obca; od *al-luğa al-ağamiyya* język obcy). Obejmują one twórczość w języku miejscowym, zapisywaną odpowiednio przystosowanym alfabetem arabskim, rozwijającą się pod silnym wpływem tradycji i kultury islamu. Charakterystyce tej odpowiada m.in. literatura muzułmańska w zachodniej i południowej Afryce, południowej i wschodniej Azji, na Półwyspie Iberyjskim, muzułmańskie teksty serbskie w Bośni i Hercegowinie, a także literatura albańskich bejtedżinów. Kryteria twórczości *aljamiado* spełnia także piśmiennictwo Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL). Jest ono realizowane w językach miejscowych: polskim i/lub białoruskim,

zostało zapisane alfabetem arabskim (odpowiednio przystosowanym do systemu fonologicznego języków słowiańskich), rozwijało się pod silnym wpływem tradycji i kultury islamu wyznawanego przez społeczność muzułmańską WKL. Charakteryzuje się ono również cechami tylko sobie właściwymi – inną niż wyżej wymieniona literatura genezą oraz przeznaczeniem. Tatarska twórczość rękopiśmienna nie miała bowiem celu misyjnego, lecz służyła zachowaniu przez Tatarów, żyjących w warunkach diaspory, własnej tożsamości. Była zatem w znakomitej większości literaturą religijną, co niewątpliwie przyczyniło się do dokonania przez Tatarów WKL przekładu Koranu na język słowiański w formie tatarskiego tefsiru¹.

Pierwsze tłumaczenia Koranu powstały w Azji Środkowej (w Bucharze, stolicy państwa Samanidów w okresie od 875 do 999 roku), a więc na obszarze, do którego islam dotarł już w VIII wieku. Z tego obszaru znanych jest sześć najstarszych przekładów Koranu, z czego trzy zalicza się do najwcześniejszego okresu literatury karahanidzkiej (X-XII wiek), dwa do chorezmijskiej (ściśle: chorezmijsko-tureckiej, XIII-XIV wiek), zaś jeden do czagatajskiej (od XV wieku)². Późniejsze są tłumaczenia Koranu na język turecki, w swym najstarszym stadium rozwoju nazywanym staroanatolijskim (od XIII do połowy XV wieku)³.

Pierwsze tłumaczenie Koranu na łacinę powstało z inicjatywy Piotra z Cluny w XII wieku. Zostało ono wydane drukiem dopiero w 1543 roku dzięki staraniom Marcina Lutra. Kilka lat później, w 1547 roku, wydanie to stało się podstawą przekładu Koranu na język włoski, a w roku 1616 posłużyło za podstawę pierwszego tłumaczenia Koranu

¹ Tefsiry (z ar. *tafsir* wyjaśnienie, interpretacja, objaśnienie, wykładnia, komentarz szczególnie do Koranu) – w islamie są to komentarze do Koranu. U Tatarów WKL mianem tefsirów określa się obszerne manuskrypty zawierające pełny tekst Koranu z interlinearnym, pisanym ukośnie, przekładem polskim z cechami białoruskimi, uzupełnionym o warstwę egzegetyczną. Dodatkowym elementem treści są modlitwy i opis rytuału towarzyszącego recytacji Koranu, znajdujące się na kartach otwierających i zamykających zabytki. Ze względu na wahającą się w granicach 400-500 kart objętość (o stałym formacie 35 cm x 20 cm) księgi te, niezwykle kosztowne, były zamawiane przez grupę wiernych jako *wakuf* (z ar. *waqf* w prawie muzułmańskim zapis pieniężny na cele religijne, charytatywne lub publiczne) dla meczetu.

² [[za:]] H. Jankowski, *Cechy graficzne i językowe tekstów turkijskich w zapisie kopistów polsko-tatarskich*, [w:] J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz (red.), *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, Toruń 2015, s. 142 [http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Tefsir_Tatarow_WKL.pdf].

³ Tamże, s. 144.

na język niemiecki. Angielski przekład świętej Księgi islamu ogłoszono drukiem dopiero w 1743 roku. Przekład słowiański (w północnokresowej odmianie języka polskiego) z II połowy XVI wieku jest zatem prawdopodobnie trzecim z kolei – po łacińskim i opartym na nim tłumaczeniu włoskim – przekładem Koranu na język europejski⁴, a zarazem najwcześniejszym (pierwszym) przekładem tej księgi na język słowiański. Kolejny przekład słowiański – na język rosyjski – ukazał się w roku 1716, a więc dopiero w XVIII stuleciu⁵.

Z kolei tradycja powstawania przekładów podwierszowych w Azji Średniej miała swój początek prawdopodobnie w XI wieku, a była kontynuowana do XV stulecia w Anatolii (język osmańsko-turecki). Przypuszcza się, że stamtąd przejęli ją Tatarzy WKL⁶.

⁴ Wiadomo, że z inicjatywy Juana de Segovii powstał trójjęzyczny (łacińsko-kastylijsko-aragoński) przekład Koranu, datowany na 1456 rok. Niestety, nie zachował się. Jednak najnowsze badania wskazują na odkrycie odręcznych marginaliów Segovii – por. U. Roth, R.F. Gleib, *Die Spuren der lateinischen Koranübersetzung des Juan de Segovia – alte Probleme und ein neuer Fund*, „Neulateinisches Jahrbuch”, vol. 11, 2009, s. 109-154; tenże, *Eine weitere Spur der lateinischen Koranübersetzung des Juan de Segovia*, tamże, vol. 13, 2011, s. 221-228; D. Scotto, „De pe a pa”. *Il Corano trilingue di Juan de Segovia (1456) e la conversione pacifica dei musulmani*, „Rivista di Storia e Letteratura Religiosa”, vol. 48, nr 3, 2012, s. 515-577; U. Roth, D. Scotto, *Auf der Suche nach der Erbsünde im Koran Die ‘Allegaciones de peccatis primi parentis’ des Juan de Segovia*, „Neulateinisches Jahrbuch”, vol. 17, 2015, s. 181-218.

⁵ Cz. Łapicz, *Z teorii i praktyki przekładów Koranu (wybrane zagadnienia)*, [w:] A. Gądomski, Cz. Łapicz (red.), *Chrestomatia teolingwistyki*, Symferopol 2008-2009, s. 269.

⁶ X. Уста, *Исторический обзор первых подстрочных переводов корана (на материале тюркских языков)*, [w:] T. Bairašauskaitė, G. Miškinienė (red.), *Tiurkų Istorija ir Kultūra Lietuvoje. Turks' History and Culture in Lithuania. Истoрия и Культура Тюрков в Литве*, Vilnius 2014, s. 162. H. Jankowski (*Cechy graficzne i językowe...*, art. cyt., s. 147-148) zauważa: „Wciąż nie jest do końca zbadane zagadnienie, jakimi drogami docierały do Tatarów na Litwie rękopisy turkijskie, tudzież skąd przybywali muzułmańscy mołhowie lub dokąd jeździli Tatarzy doksztalcać się. Zwykło się sądzić, że najbliższe kontakty utrzymywano z Turcją i Krymem, co potwierdza świadectwo dwóch najstarszych tłumaczy Koranu, które w warstwie orientalnej są tureckie, zob. tefsir litewski z XVI wieku i tefsir miński z 1686 r. Kontakty z Powołżem do chwili rozbiorów Polski były trudniejsze z powodu stosunków z Rosją, jednak najprawdopodobniej z Powołża docierały do Tatarów litewskich teksty wschodnioturkijskie, na przykład *obecne* [zmiana – J.K.-K.] w dwóch najstarszych chamailach, lipskim z XVII wieku i Jezufowicza z 1765 r. Nie jest to jednak pewne. Trzeba pamiętać, że Tatarzy litewscy mają korzenie kipczackie i ich dawny język etniczny był bliższy wschodnioturkijskiemu, niż tureckiemu. Można założyć, że pierwsze

A zatem niezwykle ważnym i doniosłym osiągnięciem zarówno polskiej, jak i europejskiej islamologii, polskiej (a także białoruskiej) kultury oraz historii polskiego (i białoruskiego) języka jest XVI-wieczny przekład tekstu koranicznego, dokonany przez Tatarów WKL⁷. Ów XVI-wieczny przekład Koranu wskazuje bowiem, że język polski był już wówczas na tyle rozwinięty, by stać się sprawnym narzędziem oraz stanowić wystarczającą podstawę dla dokonania przekładu specyficznego, niezwykle trudnego tekstu, odległego od realiów kulturowych, językowych i religijnych państwa polskiego. „Mimo to jednak znawcy problematyki islamistycznej wyrażają opinie, że zawarte w tefsirach tłumaczenie Koranu jest bardzo dobre, w duchu najlepszych komentatorów muzułmańskich”⁸. Omawiany przekład świętej Księgi muzułmanów na język polski (polszczyznę północnokresową) stanowi więc świadectwo łączenia świata i kultury Orientu ze światem i kulturą Słowian.

W II połowie XVI wieku przełożono zatem prawdopodobnie cały Koran na język polski. Hipotetycznie przyjmuje się bowiem, że istniał polski przekład Koranu wcześniejszy od kopii pochodzących z końca XVII i początku XVIII wieku, co można stwierdzić na podstawie źródeł historycznych oraz analizy filologicznej zachowanych najstarszych odpisów koranicznego tłumaczenia. Dla potwierdzenia tej tezy można zastosować metody tradycyjnej krytyki tekstu zmierzającej do ustalenia jego filiacji – badanie błędów pisarskich, analiza słownictwa, etc. Nie da się wykluczyć, że dokonano go wprost z oryginału arabskiego, choć nie bez oddziaływań tureckich⁹. Nie da się też

chamały były kopiowane z tureckich jeszcze w czasach, gdy część Tatarów w jakimś stopniu znała swój język ojczysty i przepisując je dokonywała świadomej lub mimowolnej, częściowej kipczakizacji, wskutek czego pojawił się język mieszany”.

⁷ P. Suter (*Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Köln-Weimar-Wien 2004, s. 126-127) stawia tezę, iż w kontekście ogólnoeuropejskim tatarski tefsir jest jednym z pierwszych, pełnych, dokładnych i teologicznie uargumentowanych przekładów Koranu na języki europejskie oraz zajmuje poczesne miejsce wśród rzędu europejskich przekładów Koranu do XVIII wieku.

⁸ Cz. Łapicz, *Z teorii i praktyki przekładów Koranu...*, art. cyt., s. 270; P. Suter, *Alfurkan Tatarski...*, dz. cyt., s. 7 – sądy powtarzane [za:] J. Szyrkiewicz, *Literatura religijna Tatarów litewskich i jej pochodzenie*, „Rocznik Tatarski”, t. 2, 1935, s. 138.

⁹ A. Gadomski, Cz. Łapicz, *Teolingwistyka: historia, stan współczesny, perspektywy...*, [w:] A. Gadomski, Cz. Łapicz (red.), *Chrestomatia...*, dz. cyt., s. 33-58. A. Drodz (*Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świętecznych*, Warszawa 1999, s. 49) konstatuje, że pomimo arabskiego tekstu źródłowego niekiedy podstawą

wykluczyć, że tłumaczono go z języka tureckiego, ale w konfrontacji z podstawą arabską (por. zasadę *sola Scriptura*)¹⁰.

Przykładowo w najstarszej zachowanej kopii Tefsiru mińskiego z 1686 roku pierwszych 18 sur stanowi interliniarny przekład na język turecki, a pozostałe na język polski, ściśle – na jego północnokresową odmianę¹¹.

dla translatorów mogło być medium tureckie; tak też sądzi G. Miśkinienė ([za:] A. Drozd, *Arabskie teksty liturgiczne ...*, dz. cyt., s. 49). P. Suter (*Alfurkan Tatarski ...*, dz. cyt., s. 9-10, 29-31, 126) uważa, że podstawą tłumaczenia był tekst arabski, ale zarazem wskazuje tureckie (osmańsko-tureckie) i perskie manuskrypty Koranu, które były tekstami modelowymi dla tatarskich tefsirów. Ostatecznie zaś stwierdza, że przekład Koranu na język polski, dokonany w WKL, miał z całą pewnością podstawę arabską (tłumaczenie wprost z arabskiego). Widoczne są jednakże zewnętrzne wpływy tureckie i perskie. Pośrednictwo tureckie przekładu nie jest dostatecznie potwierdzone. A. Konopacki (*Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XIX wieku*, Warszawa 2010, s. 138) stwierdza, że „istnieje wiele przesłanek, między innymi językowych, świadczących o tym, że pierwotna wersja tekstu, która później stała się wzorcem dla innych kopiowanych tefsirów, została przetłumaczona i opracowana w końcu XVI wieku wprost z języka arabskiego”. Uwagę badaczy zajmuje jednak wskazanie owej podstawy tłumaczenia – czy był nią Koran czy arabski tafsir, czy też jedno i drugie? W jednym z artykułów S. Temczyn (na podstawie komparatystycznej analizy tekstologicznej sur 1. i 36., pochodzących z różnych odpisów tatarskiego tefsiru), stawia tezę: „W większości przypadków (69 ze 133), egzegetyczne dodatki i modyfikacje tekstu koranicznego stanowią dokładne lub, rzadziej, zbliżone paralele do arabskiego tefsiru „Tanwir al-miqbās min tafsir Ibn ‘Abbās” z przelomu IX i X w. Zatem tafsir niewątpliwie stanowił podstawę polskiego przekładu Koranu zawartego w rękopisach Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego powstałych między XVII a XX w.” (*Арабский «Танвир аль-микбас мин тафсир Ибн Аббас» как источник польского перевода Корана по рукописям литовских татар XVII-XX вв.: сурь 1-я (Аль-Фатиха) и 36-я (Йа Сун)*, [w:] M. Krajewska, J. Kulwicka-Kamińska, A. Szulc (red.), *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym*, t. 1: *Księgi wyznawców islamu*, Toruń 2016, s. 95).

¹⁰ Por. analizę filologiczną warstwy tureckiej w tzw. Tefsirze litewskim z XVI wieku, Chamaile lipskim, Kitabie z Kazania, Tefsirze mińskim w opracowaniu H. Jankowskiego, *Cechy graficzne i językowe...*, art. cyt., s. 152-162.

¹¹ Fakt ten zwraca uwagę turkologa H. Jankowskiego (*Cechy graficzne i językowe...*, art. cyt., s. 146): „Otóż kilka nie w pełni zachowanych rękopisów przekładu Koranu, chyba niezależnie od siebie, zaczyna lub kończy się na lub od sury 18: od sury 18 zaczyna się rękopis z Karszi, rękopis tefsiru z Biblioteki Narodowej Akademii Nauk w Mińsku zawiera sury 2-18 w tłumaczeniu na język turecki, zaś pozostałe (19-114) – na polski, jeden z trzech rękopisów przekładu omówionego przez Zajączkowskiego, wówczas przechowywany w zbiorach Uniwersytetu Warszawskiego, datowany na 1499 r., zawiera sury

W celu stwierdzenia, czy tureckie tefsiry mogły być podstawą tłumaczenia dla Tatarów, należałoby zbadać: technikę przekładu, stopień pokrewieństwa, powtarzanie się tych samych błędów¹², wpływy na tłumaczenie sekt muzułmańskich – szyitów lub sunnitów, obecność źródeł tureckojęzycznych¹³. Do cech charakterystycznych tureckich tefsirów, dla których można by zbudować analogie z tefsirami tatarskimi, należą:

- dostępność kopii pochodzących od XIV do XVI wieku, konserwujących archaiczne cechy językowe XII- i XIII-wieczne;
- mieszanie się cech językowych charakterystycznych dla różnych dialektów. Dostępne badaczom tefsiry są niejednorodne – można w nich zidentyfikować cechy gramatyczne i leksykalne charakterystyczne dla różnych grup języków tureckich: język Oguzów, ujugurski, dialekty karlukskie, kipczańskie;
- dosłowność przekładu;

1-18. Czy istnieje tu jakaś prawidłowość lub zależność? Na pewno nie ma to związku z podziałem na części (ar. *ağzā'*), gdyż sura 18 jest w części 16, która kończy się na surze 21, natomiast może mieć taki związek, że sura 18 przypada mniej więcej na środek Koranu. Nawet więc, jeśli Koranu nie oprawiano w dwa tomy zawierające po około dwie równe części, możliwe jest, że kopiści i tłumacze dzielili sobie pracę po połowie na tej surze”.

¹² Próbę porównania Tefsiru Józefowa z tefsirami arabskim, tureckim i perskim podjął M.M. Dziekan (*Ortografia arabskiego tekstu Koranu w tefsirze Józefowicza na podstawie sury Ja Sin*, [w:] *Święte księgi judaizmu...*, t. 1, dz. cyt., s. 174-175). Stwierdził on m.in., że „wśród ewidentnych błędów w tefsirze zwracają uwagę dwa: zapis (ﺝ) zamiast (ﺟ) w rozmaitych formach czasowników w trzeciej osobie liczby mnogiej rodzaju męskiego (15 przypadków) oraz zapis (ﻗ) zamiast (ﻗ), w tym w formach czasownikowych (w sumie 5 przypadków). Żaden z tych błędów nie został zanotowany w którymkolwiek z porównywanych rękopisów bliskowschodnich.

^w pozostałych miejscach mamy do czynienia najczęściej ze zwykłymi *lapsus calami*, typu brak kropek nad lub pod literą (np. werset 29) czy przedstawienie (werset 56) albo brak (werset 61) liter. Bardzo specyficzny błąd pojawił się w ajacie 35 – identyczny znajdujemy w porównywanym rękopisie tureckim.

^{Tefsir} wykazuje jeszcze jeden, wykraczający już poza ortografię typ różnic. W rękopisie ajaty nie są numerowane, lecz oddzielane od siebie za pomocą czerwonych kółeczek (analogicznie, jak w porównywanym rękopisie tureckim). Brak numeracji jest typowy dla dawnych rękopiśmiennych *Koranów*. Znak ten pojawia się jednak w tefsirze dużo częściej, niż w rękopisie tureckim i częściej, niż znaki oddzielające wersety w pozostałych rękopisach”.

¹³ Por. X. Утра, *Исторический обзор...*, art. cyt., s. 154-165, a także H. Jankowski, *Cechy graficzne i językowe...*, art. cyt., który na s. 146 wskazuje kilka ważnych dla celów porównawczych cech języka i pisma trzech rękopisów tłumaczenia Koranu z lat 1392-1440.

- liczne błędy kopistów, wynikające m.in. z nieznamomości gramatyki języka staroarabskiego¹⁴.

Natomiast cechą tefsirów tatarskich, różniącą je od tureckich zabytków tego typu, jest heterogeniczność przekładu. Można w nich bowiem odnaleźć wykładniki przekładu dosłownego, m.in.: układ interlinearny, wierność morfologiczną i syntaktyczną wobec oryginału, w tym szyk postpozycyjny, obecność konstrukcji właściwych językom tekstów źródłowych (np. w arab. masdaru absolutnego i przekładu swobodnego)¹⁵.

W świecie muzułmańskim język arabski był – i jest – językiem religii. W sytuacji Tatarów, oddalonych od krajów muzułmańskich i posługujących się językami słowiańskimi, waloru języka religijnego nabrał ponadto język turecki, chociaż uważano go za język niższej rangi. Dlatego też większe wpływy tego języka widoczne są w innego typu zabytkach niż tefsiry. Jeden z tłumaczy, Hodyna (Kitab z Kazania), wprost napisał, że przełożył tę księgę z języków perskiego i tureckiego¹⁶.

Obecne w tatarskim piśmiennictwie przekładowym wpływy tureckie mają dwojaki charakter. Z jednej strony jest to oddziaływanie znanego i używanego przez Tatarów języka tureckiego na język muzułmańskich rękopisów, z drugiej zaś – są to wpływy tureckich tekstów przekładowych na kształt tatarskich translacji (w tym także na wybór określonych podstawień leksykalnych oraz semantycznych). Przekłady tureckie albo pełniły funkcję towarzyszącą, albo stanowiły podstawę tłumaczenia¹⁷.

Do naszych czasów nie przetrwał typ przekładu koranicznego – polski archetyp, pierwopis, pierwowzór¹⁸. Nie wiadomo również,

¹⁴ Por. szczegółową charakterystykę zabytków X. Уста, *Исторический обзор...*, art. cyt., s. 157-161.

¹⁵ Por. J. Kulwicka-Kamińska, *Tefsir z Olity – uwagi językoznawcy*, „Slavistica Vilnensis”, t. 60, 2015, s. 159-175.

¹⁶ Za A. Antonowicz, *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*, Вильнюс 1968, s. 125.

¹⁷ Istotne dla kształtowania się europejskiej, w tym polskiej, koranicznej tradycji przekładowej jest więc wskazanie roli źródeł arabskich i tureckich w genezie zabytków piśmiennictwa litewsko-polskich muzułmanów.

¹⁸ Por. Cz. Łapicz, *Glosy, komentarze, objaśnienia etc., czyli o pozakoranicznych dopiskach w rękopiśmiennych tefsirach muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] T. Bairašauskaitė, H. Kobeckaitė, G. Miškinienė (red.), *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*, Vilnius 2008, s. 69-80, zwł. 78. Analogiczna sytuacja dotyczy polskiej tradycji psalterzowej, poprzedzającej *Psalterz floriański*. Jak stwierdza M. Cybulski (*Staropolskie*

czy owych pierwowzorów było więcej, bowiem na podstawie analizy porównawczej dostępnych badaczom tekstów można stwierdzić, że niektóre kopie charakteryzuje przewaga cech wspólnych (por. Tefsir z Olity z 1723 roku i Tefsir przechowywany w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego z 1788 roku), inne zaś znacznie się od nich różnią (np. Tefsir miński z 1686 roku). Może to świadczyć o istnieniu tzw. łańcuchów kopii. Zadaniem badaczy jest zatem próba identyfikacji i utworzenia listy tatarskich tekstów kanonicznych.

Najstarsze znane odpisy to: przechowywany w Pskowie Koran z 1682 roku, w którym obecne są glosy zawierające polski przekład, oraz znajdujący się w zbiorach Centralnej Biblioteki Naukowej Narodowej im. Jakuba Kołasa Akademii Nauk Białorusi w Mińsku Tefsir z 1686 roku¹⁹.

Fragmety tefsirowego tłumaczenia znajdowały zastosowanie także w tekstach kitabowych o charakterze komentarzowym, dydaktycznym i fabularnym. Miały postać dwujęzyczną, lecz zapisywano je linearnie, *in continuo*. Niekiedy zwarte fragmenty tefsiru w obu układach graficznych występują w kitabach jako odrębne rozdziały. Używa się ich również do tłumaczeń modlitw i chutb, bowiem, jak udowodnia A. Drozd, tefsirowy przekład odegrał niewątpliwie znaczącą rolę w pracach późniejszych tłumaczy – był dla nich wręcz wzorcem translatorskim²⁰.

przekłady psalterza, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 41, z. 2, 1996, s. 19: „Jest rzeczą pewną, że istniał polski przekład psalterza wcześniejszy od wersji floriańskiej. I choć nie dotrwał do naszych czasów najmniejszy nawet strzępek owego starego tłumaczenia, to jednak świadectwa jego istnienia uznać trzeba za przekonujące. Badacze piśmiennictwa staropolskiego są w tej sprawie na ogół zgodni. Nie ma natomiast zgody co do szczegółów[w:] czasu, miejsca i zakresu pierwszego przekładu, liczby jego zaginionych odpisów, stosunku do *Wulgaty* i tradycji czeskiej oraz do dokonania polskich następców”. Analogiczne rozważania na temat pierwowzoru *Rozmyślenia przemyskiego* prowadzą T. Mika i W. Twardzik (ciż, *Jak zagadkowe cztery tytuły rozdziałów w „Rozmyśleniu przemyskim” pozwalają wyobrazić sobie jego zagubiony autograf*, „Język Polski”, t. 91, z. 5, 2011, s. 321-334). Według najnowszych ustaleń również dostępne badaczom *Kazania świętokrzyskie* to kopia kopii. Autograf zabytku powstał już w XIII wieku (schyłek XIII bądź przełom XIII i XIV stulecia), a skopiowano go w połowie XIV wieku. Por. W. Wydra, *Wokół fenomenu „Kazań świętokrzyskich”*, [w:] P. Stępień i in. (red.), „*Kazania świętokrzyskie*”. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze, Warszawa 2008, s. 46-47.

¹⁹ A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów...*, dz. cyt., s. 135. Inne znane współczesnym badaczom tefsiry podają A. Gadomski, Cz. Łapicz (*Chrestomattia...*, dz. cyt., s. 46).

²⁰ Por. P. Suter, *Alfurkan Tatarski...*, dz. cyt., s. 72-83; A. Drozd, *Arabskie teksty*

XVI-wieczny przekład świętej księgi islamu w tradycji Tatarów WKL nie był (i nie jest) jednak nazywany Koranem, nie miał on także jego statusu, lecz – zgodnie z egzegezą i tradycją islamu – był tefsirem, czyli „komentarzem, wykładnią, objaśnieniem”²¹ oryginalnego, a więc arabskiego Koranu. Ograniczona wiedza o pierwszym słowiańskim przekładzie Koranu jest rezultatem jego istnienia tylko w nielicznych rękopiśmiennych kopiach, zwanych właśnie tefsirami, oraz sposobem jego zapisania – mało znanym w naszym kręgu kulturowym alfabetem arabskim, specjalnie przystosowanym do oddania dźwiękowego systemu słowiańskiego.

Materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe Tatarów WKL, a w szczególności oryginalna, rękopiśmienna literatura, zwłaszcza religijna w postaci kitabów, chamailów, tefsirów, tedźwidów, etc., należy do zakresu badań kitabistyki. Kitabistyka jest nową subdyscypliną filologiczną, która łączy językoznawstwo słowiańskie z orientalistycznym (arabistycznym i turkologicznym) oraz z kulturoznawstwem i religioznawstwem. Ta oryginalna dziedzina nauki od wielu lat jest uprawiana na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, który w Polsce i za granicą uznaje się za główny ośrodek badań kitabistycznych²². Zapoczątkował je prof. Czesław Łapicz, którego istotnym wkła-

liturgiczne..., dz. cyt., s. 48; Cz. Łapicz, *Źródła cytatów koranicznych w Wykładzie wiary machometañskiej, czyli islamskiej... Józefa Sobolewskiego z 1830 r.*, [w:] J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz (red.), *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego od historii, języku i kulturze*, Toruń 2013, s. 185-202.

²¹ A. Gadomski, Cz. Łapicz, *Teolingwistyka: historia, stan współczesny, perspektywy...*, [w:] A. Gadomski, Cz. Łapicz (red.), *Chrestomatia...*, dz. cyt., s. 43. Ar. *tafsir* to także nauka o egzegezie tekstu koranicznego.

²² Od 2015 roku na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu funkcjonuje specjalistyczna jednostka naukowo-badawcza – Centrum Badań Kitabistycznych (http://www.fil.umk.pl/pl/static_41,210_313_Centrum_Badan_Kitabistycznych.html). Do jej zadań statutowych należą: inicjowanie, prowadzenie oraz koordynowanie interdyscyplinarnych i międzynarodowych działań o charakterze naukowo-badawczym, edytorskim, a także popularyzatorskim z zakresu kitabistyki, a w szczególności: 1. wprowadzenie do świadomości społecznej oraz do obiegu naukowego oryginalnego źródła filologicznego, jakim jest piśmiennictwo religijne muzułmanów WKL, wraz z pierwszym, dokonany prawdopodobnie już w XVI wieku, słowiańskim (polskim) przekładem Koranu. Przekład ten – z uzasadnionych przyczyn zwany tefsirem – źródłowo dokumentuje cywilizacyjno-kulturową rangę dwóch słowiańskich języków – polskiego i (biało)ruskiego, które dały początek tzw. polszczyźnie północnokresowej; 2. prowadzenie długofalowych prac dokumentacyjnych, edytorskich oraz badawczych o fundamentalnym znaczeniu dla dziedzictwa i kultury nie tylko narodowej, ale też europejskiej; 3. gromadzenie,

dem było m.in. opracowanie zasad transliteracji alfabetu arabskiego na łacinkę (w odniesieniu do Kitabu Milkamanowicza) oraz dokonanie pierwszego w historii języka polskiego filologicznego opisu, a następnie filologicznego tłumaczenia tegoż Kitabu na współczesną polszczyznę. I choć przyjmuje się, że naukowe podstawy kitabistyki stworzył prof. Anton K. Antonowicz z Uniwersytetu Wileńskiego, to niewątpliwie wprowadzenie do obiegu naukowego terminu „kitabistyka” oraz jego upowszechnienie zawdzięcza się Łapiczowi. Wspomnianym terminem zaczęto posługiwać się w II połowie lat 90. XX wieku. Jego upowszechnienie nastąpiło po roku 2000.

W 2008 roku wyznaczono zadania i postulaty badawcze kitabistyki²³. Za najistotniejsze z nich uznać należy: opracowanie systemu transliteracji i transkrypcji alfabetu arabskiego na alfabet łaciński, stosowanego w tekstach Tatarów WKL; krytyczne wydanie najstarszego, pochodzącego prawdopodobnie z II połowy XVI wieku, słowiańskiego przekładu Koranu na polszczyznę północnokresową, a następnie innych, równie cennych zabytków, głównie kitabów i chamailów; analizę filologiczną (na płaszczyznach: graficzno-ortograficznej, fonetyczno-fonologicznej, leksykalno-semantycznej, gramatycznej) i tekstologiczną przetransliterowanych zabytków piśmiennictwa Tatarów WKL, prowadzącą do opracowania monografii poszczególnych tekstów.

W obszarze priorytetowych badań kitabistycznych mieszczą się zatem prace nad przygotowaniem krytycznej edycji tatarskiego tefsiru. Zostały one podjęte przez międzynarodowy interdyscyplinarny zespół naukowców w ramach projektu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki pt.: *Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)*. Zespołem, składającym się zarówno ze slawistów (poloniści oraz białoruteniści), jak i orientalistów (arabiści i turkolodzy),

opracowywanie i udostępnianie tekstów źródłowych do interdyscyplinarnych badań nie tylko filologicznych, ale także historycznych, socjologicznych, religioznawczych, literaturoznawczych, kulturoznawczych, teologicznych, etc.; 4. udział na zasadach eksperckich w inicjatywach innych ośrodków krajowych i zagranicznych podejmujących problematykę mniejszości narodowych i kulturowych, w tym np. identyfikacja i opis zabytkowych rękopisów tatarskich; 5. edycja z komentarzem filologiczno-historycznym tłumaczenia Koranu na język polski z 20. lat XIX wieku autorstwa wileńskich filomatów – ks. Dionizego Chlewińskiego i Ignacego Domeyki. Wyżej wymienione zadania badawcze otwierają wieloletnią perspektywę naukowej eksploracji.

²³ Cz. Łapicz, *Kitabistyka a historia języka polskiego i białoruskiego. Wybrane zagadnienia*, „Rocznik Sławistyczny”, t. 57, 2008, s. 31-49.

historyków, literaturoznawców i leksykografów, reprezentujących takie ośrodki naukowo-badawcze, jak: Uniwersytet Wileński, Instytut Języka Litewskiego w Wilnie, Białoruska Akademia Nauk, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet w Białymstoku, a także Instytut Badań Literackich PAN, kierował Cz. Łapicz. Zainicjowane przez niego prace przygotowawcze, poprzedzające złożenie wniosku, trwały kilka lat. Prowadzone były przez Cz. Łapicza i Joannę Kulwicką-Kamińską z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu we współpracy z Galiną Miśkinienė z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie, a później także Dainorą Pociūtė z Uniwersytetu Wileńskiego. Rezultatem badań było opracowanie w 2007 roku projektu *Koran w Europie* w ramach Seventh Research Framework Programme (FP7). Następnie do prac nad projektem zaproszono Sergieja Temczyna z Instytutu Języka Litewskiego w Wilnie oraz Michaiła Tarełkę i Genadija Cychuna z Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku. Znakomita większość badaczy kontynuuje wspólnie podjęte prace kitabistyczne, a w 2016 roku dołączyli do nich kolejni partnerzy z: Ukrainy – Mykhaylo Yakubovych (Uniwersytet w Ostrogu), Białorusi – Ała Kożynowa (Białoruski Państwowy Uniwersytet w Mińsku), Turcji – Halil İbrahim Usta (Uniwersytet w Ankarze).

W 2013 roku międzynarodowy interdyscyplinarny zespół badaczy rozpoczął prace nad przygotowaniem edycji krytycznej unikatowych w skali światowej zabytków piśmiennictwa – manuskryptów typu tefsir. Prace te służyć mają ich ochronie, upowszechnieniu oraz włączeniu do żywej tradycji polskiej kultury narodowej²⁴.

Za najważniejsze zadania badawcze uznano: opracowanie oraz próbę standaryzacji zasad transliteracji i transkrypcji polskich i/lub białoruskich tekstów muzułmanów WKL zapisanych alfabetem arabskim na alfabet łaciński; odczytanie rękopisów tefsirowych według opracowanych zasad; wyznaczenie obszarów badawczych oraz opracowanie narzędzi metodologicznych dla wieloaspektowego opisu filologiczno-historycznego rękopiśmiennych zabytków Tatarów – muzułmanów WKL (także kitabów, chamaifów, tedźwidów, etc.); wstępne przygotowanie publikacji internetowej i w tej formie udostępnienie badaczom oryginalnych źródeł filologicznych.

Założone zadania projektu *Tefsir* były realizowane w trzech etapach. W pierwszym został zgromadzony korpus zabytków, zwłaszcza manuskryptów typu tefsir (uwzględniono możliwie szeroki zakres

²⁴ Zob. J. Kulwicka-Kamińska, *Edycja tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego – z problematyki transkrypcji i transliteracji*, [w:] *Staropolskie spotkania językoznawcze*, t. 2: *Jak wydawać teksty dawne*, Poznań (w druku).

materiału źródłowego). Za priorytet uznano opracowanie i zweryfikowanie w praktyce badawczej uniwersalnego systemu transliteracji na alfabet łaciński słowiańskich tekstów źródłowych, które w oryginale – ze względów religijnych – zostały zapisane alfabetem arabskim. W trakcie prac nad projektem uznano, że systemowe rozwiązania transliteracyjne powinna wyznaczać językowa warstwa słowiańska. Zwrócono przy tym uwagę na symilatywność przyjętych w tradycji kitabistycznej systemów transliteracyjnych i zaakceptowano wspólne dla tych systemów znaki transliteracyjne. Teoretyczne opracowanie tego zagadnienia, tj. systemu transliteracji i transkrypcji tatarskiego piśmiennictwa, oparte na graždance, ukazało się w Wilnie²⁵. Oparty na łacinie system transliteracji i transkrypcji rękopiśmiennych tekstów tatarskich nauka zawdzięcza Cz. Łapiczowi²⁶. Wykorzystano zatem systemy opracowane w 60. i 80. latach ubiegłego stulecia przez A. Antonowicza i Cz. Łapicza, podejmując zadanie przystosowania ich do odczytu tatarskiego tefsiru, jak również do dokonania jego transliteracji. Stwierdzono także, że system ISO będzie przydatny do transliteracji obecnej w tekstach tatarskich językowej warstwy orientalnej²⁷. Ponadto spełnia on ważną funkcję pomocniczą. Służy bowiem orientacji, jakie grafemy języka arabskiego zostały wykorzystane do zapisu polskich głosek. Wstępnie opracowano tabelę transliteracyjną, do której dołączono *Instrukcję* do transliteracji rękopiśmiennych tefsirów. Opracowano zatem spójny, jednolity system transliteracyjny dla zabytku o najwyższej randze – prawdopodobnie pierwszego przekładu Koranu na język słowiański.

Wyniki ustaleń poddano następnie szerokiej weryfikacji poprzez zastosowanie w praktyce transliteracyjnej. Do analizy porównawczej wybrano kilka fragmentów dostępnych badaczom kopii. Jej celem było ustalenie zakresu ewolucji języka oraz zmian w łańcuchu odpisów na przestrzeni czterech wieków (XVI-XIX) na każdym poziomie języka zarówno w treści, jak i w formie kolejnych kopii, sporządzonych nie tylko w różnym czasie, ale także w różnych miejscach

²⁵ Por. A. Antonowicz, *Белорусские тексты...*, dz. cyt.

²⁶ Tenże, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. Paleografia. Grafia. Język*, Toruń 1986.

²⁷ Przyjęto przy tym zasadę odczytu grafemicznego, zastosowaną w opracowaniu warstwy arabskojęzycznej *Kitabu Łuckiewicza* – G. Miškinienė, *Ivano Luckevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*, Vilnius 2009. Sigita Namavičiūtė (autorka odczytu warstwy orientalnej) dokonała transliteracji tekstu poprzez przyporządkowanie każdemu znakowi arabskiemu odpowiednika w postaci litery alfabetu łacińskiego, oddając w ten sposób zapis grafemicznie, nie zaś fonetycznie.

oraz przez różnych kopistów²⁸. Wybrane fragmenty kilkunastu tefsirów zostały przetransliterowane przez te osoby z zespołu, które mają odpowiednie kompetencje zarówno teoretyczne, jak i praktyczne. Po wewnętrznych analizach funkcjonalności i adekwatności opracowanego oraz zastosowanego w praktyce systemu zwrócono się do kilku ekspertów – tekstologów oraz filologów – z prośbą o wyrażenie swoich opinii i ocen dotyczących tego systemu konwersji alfabetycznej.

Do dalszego szczegółowego opracowania zostały wytypowane dwa pełne rękopisy typu tefsir – jedna z najstarszych oraz jedna z najmłodszych dostępnych tefsirowych kopii. Jedną z najstarszych kopii przekładu Koranu jest Tefsir z Olity (symbol: TAL), datowany na 1723 rok²⁹. Za jedną z najmłodszych kopii uznaje się Tefsir Józefowa z 1890 roku, przechowywany w Muzeum Narodowym w Wilnie (sygn. HMJ R-13.012)³⁰. Łącznie liczą one ponad 2 000 stron tekstu zasadniczego z bogatymi glosami na marginesach.

W trzecim etapie badań do najważniejszych zadań należała transliteracja drugiego rękopisu, tzw. Tefsiru Józefowa. Żmudny proces transliteracji zabytku wiązał się ze sporządzeniem wstępnych komentarzy historyczno-językowych. Były one odnoszone i zestawiane z wcześniej przetransliterowanym Tefsirem z Olity oraz z transliteracją próbek tekstowych kilkunastu innych tefsirów.

Projekt *Tefsir* ma charakter długofalowych zespołowych prac poszukiwawczo-dokumentacyjnych (archiwa, muzea, biblioteki, zbiory prywatne), badawczych (filologiczno-tekstologicznych) oraz edytorskich o fundamentalnym znaczeniu dla dziedzictwa i kultury nie tylko narodowej, ale także europejskiej. Ma służyć przygotowaniu krytycznej edycji trzeciego na świecie przekładu Koranu na język europejski, w tym pierwszego na język słowiański (polski). Na formę tego tłumaczenia miały wpływ zarówno orientalna tradycja przekładowo-komentarzowa, w tym tureckie *tefsiry*, jak też europejska biblijna

²⁸ W przypadku tłumaczy i/lub kopistów ważnym terminem jest pogranicze – zarówno geograficzno-terytorialne (polsko-białorusko-litewskie jako strefa przestrzenna zetknięcia się oraz przenikania różnych narodów i/lub grup etnicznych, w tym kultur i języków), jak i osobnicze (właściwe jednostkom lub polijęzycznym bez koniecznego związku z określonym pograniczem terytorialnym).

²⁹ Jest to zabytek znajdujący się na Litwie w posiadaniu prywatnym. Tylko część manuskryptu swoją genezą sięga początku XVIII wieku. Fragmenty korygowane, uzupełniane bądź dopisane pochodzą z XIX stulecia – dokładnie z 1836 roku (zapis z kolofonu).

³⁰ Późniejsze datowanie ma bowiem XIX-wieczny tefsir (1811-1825) z Biblioteki Instytutu Orientalistyki w Petersburgu.

tradycja translatoryczna. Jest to więc nie tylko dziedzictwo tatarskiej grupy etnicznej, w sposób szczególny budujące jej tożsamość i służące jej samoidentyfikacji, ale również świadectwo istnienia niezwykle w dziejach Europy fenomenu, jakim była Rzeczpospolita Obojga Narodów. *Tefsiry* Tatarów WKL są ponadto nieznanym dotąd, nowym i oryginalnym źródłem do dziejów przekładu ksiąg sakralnych na terenach dawnej Rzeczypospolitej, a zarazem do dziejów polszczyzny regionalnej i północnokresowej.

Pełne, komplementarne i interdyscyplinarne opracowanie tatarskich zabytków rękopiśmiennych, pisanych alfabetem arabskim, których immanentną cechą jest wielojęzyczność (w warstwie orientalnej są to języki: arabski, turecki, perski; w warstwie słowiańskiej: polszczyzna północnokresowa w początkowym stadium jej powstawania, a także język starobiałoruski), wymaga więc stałej i wieloletniej współpracy slawistów oraz orientalistów. Niezbędna jest tu bowiem wiedza z zakresu polskiego i białoruskiego językoznawstwa diachronicznego, a także szerokie kompetencje orientalistyczne, zwłaszcza arabistyczne i turkologiczne, oraz z teorii translacji ksiąg sakralnych. Zasadne staje się zatem dalsze prowadzenie prac zespołowych w celu wszechstronnego opracowania zabytków z terenów dawnej Rzeczypospolitej jako zagrożonych utratą ciągłości pokoleniowej oraz rzadko będących przedmiotem naukowej eksploracji.

Prace takie są kontynuowane w Centrum Badań Kitabistycznych UMK i obejmują: standaryzację i ujednoczenie zapisu warstwy słowiańskiej tefsirów, odczyt oraz analizę filologiczno-tekstologiczną ich warstwy orientalnej, komparatystyczną analizę tekstologiczną tefsirów tatarskich i tureckich, opracowanie obszarów badawczych dla wieloaspektowego opisu tefsirów. Krytyczna edycja naukowa zabytku typu tefsir docelowo powinna zawierać jego fototypię i transliterację tekstu pisanego po polsku. Odrębną całośćką ma stanowić transkrypcja tekstów obcojęzycznych. W opracowaniu filologicznym niezbędny staje się aparat krytyczny, w którego skład wchodzi: rejestr odmian utworu, wstępy, opisy źródeł, ich charakterystyka tekstologiczna, wykaz emendacji i koniektur, komentarze, bibliografia, aneksy, słowniki, konkordancja, indeksy. Uznaje się zatem, że całość opatrzona będzie komentarzem filologiczno-historycznym, zarówno slawistycznym (zwłaszcza polskim i białoruskim), jak i orientalistycznym (arabskim i tureckim), wykazem trudniejszych wyrazów, objaśnieniami ich znaczeń oraz objaśnieniami niektórych form gramatycznych, bibliografią, rozwiązaniem skrótów, indeksami. Warto nadmienić, iż Cz. Łapicz i J. Kulwicka-Kamińska wyznaczyli około 30 obszarów badawczych, odnoszących

się do warstw językowych słowiańskiej i orientalnej, natomiast badacze z różnych dziedzin dokonali wstępnego ich opracowania.

Podjęte w ramach projektu *Tefsir* badania obejmują swoim zakresem dziedzictwo kulturowe, językowe i historyczne o charakterze etnicznym oraz regionalnym. Bezpośrednio służą opracowaniu i przygotowaniu krytycznej edycji zabytków piśmiennictwa, stanowiących polskie dziedzictwo kulturowe. Dziedzictwo to tworzą bowiem zabytki piśmiennictwa religijnego, z historyczno-socjologicznego punktu widzenia powstałe w warunkach szczególnych, bowiem w wielokulturowej i wielojęzycznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów – w środowisku muzułmanów, żyjących w warunkach diaspory w otoczeniu chrześcijańskim.

Tak więc za niezbędne dla opracowania tatarskiego *tefsiru* – jako spuścizny o szczególnym znaczeniu (dotąd niedostępny, obszerny zabytek polszczyzny doby średniopolskiej) – oraz dla prowadzenia badań w zakresie przekładu religijnych tekstów muzułmańskich na języki spoza kręgu kultury i tradycji islamu uznaje się krytyczne wydanie najstarszego polskiego tłumaczenia Koranu, opatrzonego rzetelnym komentarzem filologiczno-historycznym. Tak przygotowana edycja może stać się w przyszłości podstawą źródłową dla badań naukowych z zakresu wielu dziedzin, m.in. sławistyki, historii, etnologii, teologii.

JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA

**Projekt *Tefsir* – wydanie krytyczne XVI-wiecznego
przekładu Koranu na język polski**

Streszczenie

Przedmiotem opisu jest autorski projekt Czesława Łapicza i Joanny Kulwickiej-Kamińskiej, realizowany w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, pt. *Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2 połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)*. Celem projektu jest opracowanie i edycja tefsirów Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Księgi typu tefsir to trzeci na świecie (po łacińskim i włoskim) przekład Koranu na język europejski, a zarazem pierwszy przekład tej księgi na język słowiański – polszczyznę północnokresową. Powstał prawdopodobnie w II połowie XVI wieku, wpisując się w europejską

biblijną tradycję przekładową co do metod tłumaczenia oraz przyjętych rozwiązań translatorskich. Należy do materialnego dziedzictwa kulturowego Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dziedzictwo to tworzą zabytki piśmiennictwa religijnego powstałe w wielokulturowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów – w środowisku muzułmanów żyjących w otoczeniu chrześcijańskim.

Słowa kluczowe: historia języków polskiego i białoruskiego, kitabistyka, Koran, przekład, tefsir.

JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA

**The Tefsir Project – critical edition of the 16th century
Polish translation of Koran**

Abstract

The article presents the in-house project of Czesław Łapicz and Joanna Kulwicka-Kamińska, conducted under the National Programme for the Development of the Humanities: *Tefsir – Philological and Historical Study and Critical Edition of the so-called Tefsir of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania in the Second Half of the 16th Century (the first translation of Koran into Polish)*. The objective of the Project is the study and edition of the *tefsirs* of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania. These were the third ever translations of Koran into European languages (after Latin and Italian), and the first one into a Slavic language, that is, Polish spoken around the northern edges of the country. It probably comes from the second half of the 16th century. It was done according to the European, biblical tradition of translating foreign texts. The work belongs to the material and cultural heritage of the Tatars of the Grand Duchy of Lithuania. It is one of prime examples of the literary and religious traditions of Muslims living among Christians in the multicultural environment of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: History of Polish and Belarussian tongues, kitabistics, translation, Koran, tefsir.